12

वर्णविचार:

इदानीं यावत् भवद्भि: संस्कृतभाषाया: वर्णानां ज्ञानं तु प्राप्तमेव। अत: सर्वप्रथमं वयमेतेषां संयोजनविच्छेदयो: अभ्यासं कुर्म: तद्यथा —

व्+अ+र+ण्+अ+व्+इ+च्+आ+र्+अ: – **वर्णविचार:**

क्+आ+र+य्+अ+द्+अ+क्+ष्+अ+त्+आ+(:) – **कार्यदक्षता:**

प्+र+इ+य्+अ+व्+आ+द्+इ+त्+आ – **प्रियवादिता**

ज्+ञ्+आ+न्+अ+प्+र+आ+प्+त्+इ: – **ज्ञानप्राप्ति:**

1. एवमेवे एतेषां पदानामपि संयोजनं कुरुत —

i. स्+ऊ+क्+0त्+इ+स्+औ+र्+अ+भ्+अ+म्– ....

ii. प्+र्+अ+त्+य्+आ+ह्+आ+र्+अ: – ....

iii. अ+न्+उ+द्+आ+त्+त्+अ: – ....

iv. इ+क्+ष्+उ+द्+अ+ण्+ड्+अ+म् – ....

v. म्+अ+ञ्+ज्+ऊ+ष्+आ – ....

vi. ज्+ञ्+आ+न्+ए+च्+छ्+उ: – ....

अधुना वर्णविच्छेदस्य अभ्यासं कुर्म:

धनञ्जय: – **ध्+अ+न्+अ+ञ्+ज्+अ+य्+अ:**

प्रयच्छति – **प्+र्+अ+य्+अ+च्+छ्+अ+त्+इ**

स्वार्थान्ध: – **स्+व्+आ+र्+थ्+आ+न्+ध्+अ:**

चिरञ्जीव: – **च्+इ+र्+अ+ञ्+ज्+ई+व्+अ:**

2. एवमेव एतेषां पदानामपि विच्छेदं कुरुत —

i. विद्यालय: – ....

ii. पुत्रप्रीत्या – ....

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 138 30-10-2019 3:08:54 PM

iii. आज्ञापयति – ....

iv. प्रभृति – ....

v. प्रतीक्षा – ....

vi. अश्रद्धेयम् – ....

vii. सुरक्षितम् – ....

अत्र वयं पश्यामः यत् स्वर-व्यञ्जनानां संयोजनेन शब्दनिर्माणं भवति। अत्र एतदपि ध्यातव्यं यत् —

- 'स्वयं राजन्ते इति स्वराः'
- अर्थात् स्वराणाम् उच्चारणाय अन्यवर्णस्य आवश्यकता न भवति परं व्यञ्जनानाम् उच्चारणाय स्वराः सदैव अपेक्ष्यन्ते।
- स्वराणामपरं नाम अस्ति अच् इति।
- व्यञ्जनानां चापरं नाम अस्ति हल् इति।
- स्वरेण विरहितस्य व्यञ्जनवर्णस्य लेखनाय हलन्तचिह्नम् (्) इति प्रयुज्यते। अत्र वर्णविन्यासं कर्तुं सदैव ध्यातव्यं यत् किमपि व्यञ्जनवर्णं हलन्तचिह्नेन विना न लेखनीयम्।

किं भवन्तः जानन्ति यत् सर्वेषाम् वर्णानाम् उच्चारणाय मुखे विशिष्टस्थानं वर्तते।

मयङ्कः – मोहन! इति उच्चारणक्रमे 'म' इति वर्णस्य उच्चारणे ओष्ठः अपरम् ओष्ठं स्पृशति परं 'ह', 'न' इति पदयोः उच्चारणे ओष्ठः न स्पृश्यते इति एतदनुभूयते।

अध्यापिका– आम्। यतः हकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः नकारस्य च दन्ताः।

तन्वी – आम्। मम नाम्नि अपि तकारस्य उच्चारणे जिह्वा दन्तान् स्पृशति।

शान्तिः – आम्। मम नाम्नि अपि शकारस्य उच्चारणं तालुना, परं नकारतकारयोः उच्चारणं मुखस्य सहायतया भवति (सर्वे छात्राः शिक्षिकां प्रति)

महोदये! एतत् तु न कदापि विचारितम् यत् कथमस्माकं जिह्वा जानाति यत् कस्य वर्णस्य उच्चारणं मुखस्य केन भागेन कर्तव्यम्।

शिक्षकः (विहस्य) एतत् तु अतीव वैज्ञानिकं रहस्यम् यं ज्ञात्वा वयं सकार-शकार-षकार इति वर्णानाम् उच्चारणे अवबोधने च त्रुटिकर्तॄन् बोधयितुं क्षमाः उच्चारणदोषं च मार्जयितुमपि समर्थाः। अधुना उच्चारणस्थानानाम् अभ्यासं कुर्मः।

© NCERT not to be republished

1. एतेषां वर्णानाम् उच्चारणस्थानं लिखत–

i. ट् .... ओ .... य् .... ण् ....

ii. थ् .... ज् .... ग् .... उ ....

iii. ए .... न् .... ऋ .... व् ....

2. एतेषु मूर्धन्यवर्णान् गोलाकारं कुरुत –

च्, ल्, ए, म्, आ, ष्, य्, उ

3. प्रदत्तानि उच्चारणस्थानानि अधिकृत्य द्वौ वर्णौ लिखत –

i.	ओष्ठ्यः	–	दन्त्यः	– ....
ii.	तालव्यः	–	कण्ठ्यः	– ....
iii.	कण्ठोष्ठ्यः	–	नासिक्यः	– ....

4. प्रदत्तपदेभ्यः यथानिर्दिष्टम् उच्चारणस्थानानुरूपं वर्णान् चित्वा लिखत –

i. जाड्यम् – (मूर्धन्यवर्णः)

ii. वर्तते – (दन्तोष्ठ्य)

iii. स्वीकरोतु – (तालव्यवर्णः)

iv. विहितम् – (कण्ठ्यवर्णः)

v. प्रतिज्ञा – (ओष्ठ्यवर्णः)

vi. उत्थाय – (दन्त्यवर्णः)

vii. पाषाणतले – (ओष्ठ्यवर्णः)

viii. प्राणिनाम् – (नासिक्यवर्णः)

ix. आश्रमे – (कण्ठतालव्यः)

x. लतासु – (दन्त्यवर्णः)

5. वर्णानाम् उच्चारणस्थानानां सरलतया ज्ञानार्थम् एतानि सूत्राणि स्मरत –

i. अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। (अ, आ,क वर्ग, ह विसर्ग)

ii. इचुयशानां तालुः। (इ, ई, च वर्ग, य्, श्)

iii. ऋटुरषाणां मूर्धा। (ऋ, ॠ, ट वर्ग, र्, ष्)

iv. लृतुलसानां दन्ताः। (लृ, त वर्ग, ल्, स्)

© NCERT not to be republished

v. उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। (उ, ऊ, प वर्ग, उपध्मानीय)
vi. ञमङणनानां नासिका। (ञ्, म्, ङ्, ण्, न्)
vii. एदैतोः कण्ठतालु। (ए, ऐ)
viii. ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। (ओ, औ)
ix. वकारस्य दन्तोष्ठम्। (व)
x. नासिकाऽनुस्वारस्य। (अनुस्वार)

© NCERT not to be republished

परिशिष्टम्-1

फलवर्ग (Fruits)

द्राक्षा	-	अंगूर
दाडिमम्	-	अनार
पेरुकम्	-	अमरुद
आम्रम्	-	आम
आम्रातकम्	-	आंवला
अम्लिका	-	इमली
कर्कटिका	-	ककड़ी
पनस:	-	कटहल
कदलीफलम्	-	केला
चर्भटि:/उर्वारुकम्	-	खीरा
खर्बूजम्	-	खरबूजा
खर्जूरम्	-	खजूर
जम्बीरम्	-	नींबू
सीताफलम्	-	शरीफा
नारङ्गम्	-	सन्तरा
लीचिका	-	लीची
बदरीफलम्	-	बेर
पीतकम्/पपीतम्/पपीतकम्	-	पपीता
आटतफलम्/रुचिफला	-	नाशपाती
नारिकेलम्	-	नारियल

शाकवर्ग (Vegetables)

आलुकम्	-	आलू
पलाण्डु:	-	प्याज
कारवेल्लम्	-	करेला
आलुकी	-	अरबी
कर्कटी	-	ककड़ी
कुन्दरु:	-	कुन्दरु

© NCERT not to be republished

कूष्माण्डम्	-	कुम्हड़ा
गृज्जनम्	-	गाजर
कोशातकी	-	तरोई
पालक्या/पालकी	-	पालक
भिण्डक:	-	भिण्डी
मूलकम्	-	मूली
कलाय:	-	मटर
वृन्ताकम्	-	बैंगन
पटोलकम्/पटोल:	-	परवल
टमाटरम्	-	टमाटर
सिम्बा	-	सेम
श्वेतकन्द:	-	शलगम
शक्रकन्द:	-	शकरकन्द
वास्तुकम्	-	बथुआ
अलाबु	-	लौकी

वाहनों की सूची

लोकयानम्	-	बस
रेलयानम्	-	रेलगाड़ी
वायुयानम्	-	हवाईजहाज
वृषभयानम्	-	बैलगाड़ी
स्कूटरयानम्	-	स्कूटर
कारयानम्	-	कार
मोटरयानम्	-	मोटरगाड़ी
टेम्पोयानम्	-	टेम्पो
जलयानम्	-	स्टीमर
रुग्णवाहनम्	-	एम्बुलेंस
त्रिचक्रिका	-	रिक्शा
द्विचक्रिका	-	साईकिल
तेजस्विनी	-	स्कूटी

© NCERT not to be republished

अंगों के नाम

नेत्रम्	-	आंख
स्कन्धः	-	कंधा
मस्तकम्/ललाटम्	-	माथा
बाहुः	-	बांह
पादः	-	पैर
उदरम्	-	पेट
पृष्ठम्	-	पीठ
पक्ष्मन्	-	पलक
ओष्ठम्	-	ओठ
अधरः	-	नीचे के ओठ
नाभिः	-	नाभी
नखः	-	नाखून
नासिका	-	नाक
दन्तः	-	दाँत
श्मश्रू	-	दाढ़ी, मूँछ
चिबुकम्	-	ठोड़ी
जिह्वा	-	जीभ
उरुः	-	जांघ
वक्षः	-	छाती
मुखम्	-	मुख
सीमन्तः	-	माँग
भ्रूः	-	भौं
जानुः	-	घुटना
कण्ठः	-	गला
ग्रीवा	-	गर्दन
कपालः	-	खोपड़ी
कफणिः	-	कोहनी
कर्णः	-	कान
मणिबन्धः	-	कलाई

© NCERT not to be republished

कटि:	-	कमर
अङ्गुष्ठ:	-	अंगूठा
अङ्गुलि:	-	अंगुली
हस्त:	-	हाथ
करतल:	-	हथेली
हृदयम्	-	हृदय

सम्बन्धवाचकशब्दा:

पितामह:	-	दादा
पितामही	-	दादी
मातामह:	-	नाना
मातामही	-	नानी
मातुल:	-	मामा
मातुलानी	-	मामी
भ्रातृजाया	-	भाभी
ननान्दा	-	ननद
श्वसुर:	-	श्वसुर
श्वश्रु:	-	सास
स्नुषा	-	नातिन
श्याल:	-	साला
श्याली	-	साली
पितृव्य:	-	चाचा
पितृव्या	-	चाची
पितृभगिनी	-	बुआ
मातृभगिनी	-	मौसी
आवुत्त:	-	जीजा
जामाता	-	दामाद
पौत्र:	-	पोता
दौहित्र:	-	नाती
भागिनेय:	-	भाँजा

© NCERT not to be republished

परिशिष्टम्-2

विलोमपदानि (Antonyms)

धनिक:	-	निर्धन:
कटु:	-	मधुरम्
मित्रम्	-	शत्रु:
विद्वान्	-	मूर्ख:
दानी	-	कृपण:
उद्यमी	-	अलस:
लाभ:	-	हानि:
प्रकाश:	-	अन्धकार:
समीपम्	-	दूरम्
ज्येष्ठ:	-	कनिष्ठ:
देव:	-	दानव:
रात्रि:	-	दिवस:
आय:	-	व्यय:
कीर्ति:	-	अपकीर्ति:
सार्थक:	-	निरर्थक:
सुलभ:	-	दुर्लभ:
सक्रिय:	-	निष्क्रिय:
अमृतम्	-	विषम्
जीवनम्	-	मरणम्
साकार:	-	निराकार:
स्वतन्त्रता	-	परतन्त्रता
जय:	-	पराजय:
स्तुति:	-	निन्दा
शोक:	-	हर्ष:
आस्तिक:	-	नास्तिक:
सज्जन:	-	दुर्जन:
संयोग:	-	वियोग:

© NCERT not to be republished

शीतम्	-	उष्णम्
स्वदेश:	-	विदेश:
उत्थानम्	-	पतनम्
मूक:	-	वाचाल:
कृतज्ञ:	-	कृतघ्न:
उपकार:	-	अपकार:
नवीन:	-	प्राचीन:
उदय:	-	अस्त:
नूतनम्	-	पुरातनम्
उचितम्	-	अनुचितम्
प्रत्यक्ष:	-	परोक्ष:
क्रय:	-	विक्रय:
आरोह:	-	अवरोह:
अग्रज:	-	अनुज:
दु:खित:	-	प्रसन्न:
कृष्ण:	-	श्वेत:
अद्य	-	श्व:
दिवस:	-	रात्रि:
अध:	-	उपरि
वक्र:	-	सरल:
क्लिष्ट:	-	सरल:

पर्यायवाचिन: शब्दा: (Synonyms)

नयनम्	-	चक्षु:, लोचनम्, नेत्रम्
कमलम्	-	पङ्कजम्, नीरजम्, सरोजम्
भूमि:	-	धरा, वसुधा, वसुन्धरा
नदी	-	सरिता, सलिला, तटिनी
जलम्	-	नीरम्, तोयम्, सलिलम्
खग:	-	खेचर:, पक्षी, विहङ्ग:
मेघ:	-	जलद:, घन:, वारिद:
भ्रमर:	-	मधुप:, भृङ्ग:, मधुकर:
रात्रि:	-	निशा, रजनी, यामिनी

© NCERT not to be republished

वृक्षः	-	तरुः, विटपः, पादपः
नारी	-	महिला, वनिता, कामिनी
समुद्रः	-	सागरः, जलधिः, रत्नाकरः
अश्वः	-	घोटकः, वाजी, तुरङ्गः
गजः	-	करी, द्विपः, कुञ्जरः
हस्तः	-	करः, पाणिः
पुत्रः	-	सुतः, आत्मजः, तनयः
गृहम्	-	आलयः, सदनम्, निकेतनम्
सेवकः	-	दासः, अनुचरः, भृत्यः
सरस्वती	-	भारती, वीणावादिनी, शारदा
सूर्यः	-	भानुः, भास्करः, आदित्यः
सिंहः	-	वनराजः, शार्दूलः, केसरी
पुष्पम्	-	सुमनः, कुसुमम्, प्रसूनम्
वनम्	-	काननम्, अरण्यम्, विपिनम्
चन्द्रमा	-	मयङ्कः, शशीः, रजनीशः
पर्वतः	-	गिरिः, नगः, शैलः
गणेशः	-	गजाननः, एकदन्तः, गौरीपुत्रः
अमृतम्	-	सुधा, पीयूषम्, सोमः
लक्ष्मी	-	श्रीः, कमला, रमा
गङ्गा	-	भागीरथी, देवनदी
गगनम्	-	नभः, व्योम, अम्बरम्
इन्द्रः	-	शक्रः, देवेन्द्रः, सुरपतिः
अग्निः	-	अनलः, पावकः, वह्निः
वायुः	-	समीरः, अनिलः, पवनः
राजा	-	नृपः, भूपतिः, नरेशः
पुत्री	-	सुता, आत्मजा, तनया

© NCERT not to be republished